

Вук ВИНАВЕР

ПРОБЛЕМ ПРОИЗВОДЊЕ СРЕБРА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Средњовековни српски, западни, византиски и турски писци много говоре о богатству српских рудника племенитих метала. Традиција из XVI—XIX века сачувала је усмене на славу старих златних и сребрних рудника. Модерни историчари су прикупили велики материјал о овим рудницима и нагласили значај и огромну улогу наших средњовековних рудника у економско-друштвеном развоју нашега Средњег века. Данашњи историчари сматрају да неке баснословне цифре старих писаца додуше не треба узимати дословно,¹ али ипак рачунају са великом производњом сребра и истичу да је она добила светски значај у своје доба.² Издато је доста новог материјала за историју Новог Брда и других рударских центара.³ Међутим, геолошка испитивања терена труде се да покажу како је производња Новог Брда, најчувенијег међу старим рудницима, уствари била незнатна и ништавна.⁴ Ово веома отежава стварно сагледање обима и значаја производње племенитих метала у нашем Средњем веку: ако је тачан геолошки налаз, расправљања о

М. Динић, Ново Брдо, кратак историски преглед, Старинар V—VI (1954—55), 247.

² И. Божић, Друштвене промене у доба деспотовине, Историја народа Југославије, I, Београд 1953, 429. Д. Ковачевић (О Јањеву у доба средњовековне српске државе, Ист. гласник 1952. бр. 1—4, 123) сматра да се „сребро добијало и извозило у великим количинама“.

³ М. Динић, Из дубровачког архива, I, Београд 1957, 27—90, објавио је драгоцен материјал о Новом Брду (уп. Историски часопис III, 1951—52, 449). Турски рударски закон из 1536, раније недовољно употребљаван за испитивање XV века, после открића Новобрдског закона, мораће се више користити (Г. Мишић, Из новопронађеног рукописа рударског закона из 1412 године, Ворба 26 IV 1959).

⁴ М. Савић, Шљакишта на Новом Брду и Качикољу, Старинар V—VI (1954—55), 291.

улози рудника у старој српској држави у извесној мери постају сумњива, мада претендују да се заснивају на несумњивим и аутентичним подацима, исто као што и теренска испитивања претендују да се служе егзактним рачунањем. Контрадикција историског и теренског истраживања је очигледна; како геолог у прах руши славу Новога Брда и осталих рудника, тако историчар тражи „неку грешку“ у конкретним прорачунима геолога.⁵ Међутим, многобројни очувани подаци о старим рудницима не могу се без детаља одбацити простим данашњим испитивањем старих шљакишта. Потребно је поново претресати оне цифре које су нам очуване, поготову што нови материјал много говори о значају рударске производње.

1 Приходи од рудника

Очувано је више података о висини владарских прихода од рудника. Свака цифра која показује неку суму дуката може се, обрачунавања ради, претворити у другу цифру — у такву која показује количину сребра која се за ту суму могла купити, пошто су курс дуката у текућој монети као и цена сребра у истој монети углавном познати. Исто тако, провере ради, или ако нема довољно података о цени сребра, свака сума дуката може се претставити у тежинским јединицама злата пошто је позната тежина једног дуката.⁶ А ове тежинске јединице могу се затим претворити у тежину сребра, пошто је познат однос злата и сребра. Тако се једна цифра која показује извесну суму дуката на два начина може претворити у цифру која показује одређену количину сребра (при чему је, наравно, прва тачнија). Ако се слични подаци уведу у табелу, види се да су цене злата у дукату и у некованом облику (крупнији накит, шипке, листови за позлаћивање итд.) веома сличне, иако је дукат обично за око једну четвртину скупљи него што износи његова унутрашња

⁵ С. Ђирковић, *Старинар* III—IV и V—VI (приказ), *Ист. гласник* 1958, бр. 1—2, 197.

⁶ Један млетачки цекин тежио је у Средњем веку око 3,5 грама злата. Сличан је био и угарски дукат, унгар, маџарија, златни флорен (касније се рачунало да 100 унгара теже 110 драма). Турски дукат Мехмеда II тежио је 3,4 — 3,5 грама, Сулејмана II око 3,55 грама. Из поклада деспота Ђурђа у Дубровнику 1441 види се да је српско државно благо највише садржавало цекине, мало унгара а безначајно мало турских дуката (у Европи званих касније султанини).

вредност.⁷ Слично је и са односом између злата и сребра: обично је злато десет пута скупље од сребра (1:10) и тек се у XVI веку однос битније мења у корист злата.⁸

Од метала произведеног на територији његове државе имао је владар велике регалне приходе, о којима савременици говоре као о стотинама хиљада дуката. Приходи су се састојали од 1) урбуре, 2) намета на производњу метала, 3) царине, уколико се метал извози као роба, 4) увозне царине на текстил, стакло, зачине итд. који су увожени у рудничко место, продавани те је продајна цена делимично покривала трошкове производње односно набавке сребра од стране трговаца, 5) разних пијачних такса убираних на рудничком тргу.

Владар је стално имао регална права од експлоатације руда и обично је добијао једну десетину ископане руде, у најбољем случају 12,5%.⁹ Исто тако је владар имао права и на извозну

⁷ Овде треба донети једну кратку табелу, израђену на основу документата из Државног архива у Дубровнику (скр. ДАД); цене су у дубровачким сребрним динарима.

Година	Цена 1 грама злата		Однос сребро-злато
	1) нековано	2) дукатно	
1574	10,55	12,25	1,31
1584	10,62	13,68	—
1586	13,40	15,40	—
1612	—	17,38	1,40
1619	15,10	17,10	1,31
1624	15,10	19,66	—
1627	15,10	19,95	1,53
1632	15,10	20,23	—
1643	18,46	22,80	—
1701	29,30	42,75	2,63
1702	31,80	42,75	2,63
1703	29,30	43,60	2,63
1707	30,58	45,00	2,89
1708	36,37	48,45	2,89
1710	36,37	49,87	2,89
1713	35,85	51,30	—
1721	38,82	54,72	3,10
1782	—	54,72	3,51

⁸ И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, Злато и бакар старог Брскова, Историјски записи IX, 1953, 273, узели су да је злато само двапут скупље од сребра. Фунта сребра стаје 12 перпера (свака дванаестина по 1 перперу), а ако је сребро помешано са златом, фунта стаје 13 перпера; из тога извлаче закључак да је проценат злата 8,33, а то је могућно ако је једна дванаестина (8,33%) на тржишту по 2 перпера, тј. двоструко више него чисто сребро, јер мешавина стаје 13 перпера. Уствари је проценат нетачно израчунат, јер се рачунањем лако добија проценат злата у овој брковској глами (0,92%) ако се однос злата и сребра исправно постави са око 10:1.

⁹ Јиречек — Радонић, Историја Срба, I, Београд 1952, I, 286; II, 174; М. Динић у Историји народа Југославије, I, 375 и Н. Вучо, Исто, 403. Т. Гарановски (Историја српског права у немањинској држави, Београд 1931, I, 136; III—IV, 75), сматра да је владар Сасима уступио своја права, али не износи у коју отштету.

царину од метала који се извозио караванима; царина на трговачку робу износила је 20% а за сребро је можда била и већа.¹⁰ Поред тога, у XIV—XV веку су на дневном реду биле разне забране и запрехе за извоз племенитих метала, па је увођен нов намет на сребро и само се сребро са жигом, болањо сребро, могло извозити. Болање сребра вршили су често нарочити владареви чиновници, те је болање свакако било везано за производњу сребра и контролисање његовог промета,¹¹ вероватно приход државе од произведеног сировог метала, а сигурно исте висине као и урбура. А од увезене робе имао је владар, по старим обичајима, намет у висини од 10% вредности стране робе. Очигледно је дакле владар имао најмање пет разних врста дажбина од рударских места, поред непосредног пореза од становништва свакога града. Више историчара сматра да је „царина“ садржавала у себи све ове дохотке и оперише цифрама о владаревом приходу од неког рудника и цифрама о царини као истим вредностима.

У неколико докумената термин „царина“ заиста је узет у смислу државног прихода уопште, слично каснијем термину „беглук“ За неку напуштену земљу писао је краљ Милутин „и узех ју у царину“.¹² У повељи манастиру светога Ђорђа код Скопља дају се сељацима права „да не работају у царину никоју работу“,¹³ и наводи низ казни по којима кривац треба „да плати царину“ од 12—500 перпера.¹⁴ Али у истој повељи се говори и о имунитетном праву: „ни царину не дајут“, као и да на манастирском панађуру свако „да дава законују царину“.¹⁵ И низ других докумената помиње ове царине у ужем смислу, као намет на промет робом, а то уже значење је сасвим преовладало. „Да где прода ту и царину да плати“ важило је у нашем Средњем веку.¹⁶ Царина за увезену робу рачунала се по стопи од 10% а за извезену робу само по 2%.¹⁷ Убирање ових царина често се

¹⁰ М. Ивановић, Прилози за историју царина у средњовековним српским државама, Споменик 97,47.

¹¹ Д. Ковачевић, Развој и организација царина у средњовековној Босни, Годишњак Историског друштва БХ VI, 1954, 247.

¹² С. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњег века, Београд 1912, 392.

¹³ А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, Београд 1929, 70.

¹⁴ Исто, 73, 82 (500 перпера), 78 (300 перпера), 78 (100 перпера), 78, 79 (12 перпера).

¹⁵ Исто, 75, 81.

¹⁶ Исто, 85.

М. Ивановић (на основу Ч. Мијатовића и аналогно турским каснијим изворима) сматра да је увозна царина 10%, а извозна само 2%, али верује да се на сребро плаћало више. Ивановић, Нав. дело, 23,47. Заиста је 1424 неком трговцу на десет комада тканине узет један комад као царина (Ковачевић, Нав. дело, 244), али су неки цариници 1411 „узели му десето од кож што је носил“. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I, Београд 1929, 280.

давало у закуп у цијелој Европи, нарочито богатим страним трговцима који су унапред исплаћивали највећи део царине. Међутим, поред овог страног закупца царина помињу се и владареве цариници, државни службеници са релативно високим рангом који врше болање сребра док закупца наплаћује своју царину.¹⁸ Ово би могло значити да неки део државног прихода не мора улазити у закуп царине, али високе суме закупа царина ипак упућују на то да страни закупца није убирао само царине у ужем смислу него да је примао све врсте владарских прихода у одређеном месту.

Вероватно је дакле да закупца царина убира све владареве приходе у неком рудничком месту.¹⁹ У случају рудника Сребрнице зна се да укупна царина која се давала у закуп стварно износи колико и целокупни процењени владарски приход од рудника (који сачињавају трговачке царине и разни доходи и права од сребра), а то значи да су овде у закуп царине заиста урачунати сви главни државни приходи.²⁰ У случају Новог Брда мора се узети да је велики део производње остајао у земљи и да се није уопште извозио, али ако владар није узимао извозну царину, богато се накнађивао на ковању новца. Ако би држава овде само од увезене робе као и од сребра купљеног за ту робу и онда извезеног, убирала око 28% вредности увезене робе (а

¹⁸ Ковачевић, Нав. дело, 247. Јиречек—Радонић кажу за цариника да је „закупник царинског и доходаринског уреда“. Историја Срба, II, 90. М. Ивановић сматра да се именом царина не назива увек само царина у ужем смислу већ и многе друге дажбине (Ивановић, нав. дело, 12), а В. Скарић сматра да се царином називају сви приходи државе од рударске производње (Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд 1939, 12, 15). Ово значи да неки аутори сматрају да закупца царине убира све владарске приходе у неком рударском месту. Уп. Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 258.

¹⁹ Ако се увезена роба замењује за сребро или улаже у производњу сребра, рачунајући са знатном зарадом на сребру и роби, већ за око 2/3 одређене суме у роби могла би се добити одређена количина сребра за извоз. Тако би извесна сума увозне царине (без 2% извозне царине на сребро које је извезено), помножена са десет, била равна око 1,3 вредности производње извесне количине сребра (од које је већ одузета и урбура и намет на болање сребра и слично, те је остало око 4/5 ископаног сребра). На тај начин, 10 царина мање 2% од 4/5 сребра равно је 4/3 од 4/5 те количине у сребру, из чега излази да је одређена количина сребра, произведена у току једнога периода, равна око 10,6 царина убраних у рудничком месту за увоз и извоз разне робе.

²⁰ Ако се у Сребрници добије одређена количина сребра и извезе све, тако да се од ње добије највећи могући број дажбина, потребно је за куповину тога сребра 2/3 исте вредности у увезеном текстилу и сличном, да би се опорезовали и текстил и сребро које се за те тканине добије па извезе. Тада 10% од 2/3 вредности произведеног сребра (тј. вредност увезеног текстила) + око 22% од произведеног сребра износи око 28% од произведеног сребра. Ако је царина око 30.000 дуката, производња износи 100% суме која претставља 28%, а то значи 107.000 дуката, што износи око 4,65 тоне сребра годишње.

увоз у Србију је 1331 износио око 160.000 перпера само из Дубровника, тада око 3,7 тоне сребра у западној роби, што, рачунајући са сличном сумом у XV веку за саму област Новог Брда, износи тада 2,4 тоне сребра), може се допустити извоз сребра од најмање 2,4 тоне а владару приход од 0,7 тона или преко 15.000 дуката само од трговачке царине.²¹ Свакако је владар имао најмање пуну четвртину вредности произведеног метала, додуше убрано од сребра и од текстила, а на тај начин приход од на пример 120.000 дуката претпоставља производњу од половине (због двоструког порекла царине) од 480.000 дуката, односно — 10 тона сребра, исто као што сребрнички приход од 25—30.000 дуката (преко 1 тоне сребра) претпоставља производњу од 50% од сигурно 5 тона, а то је око 2,5 тоне. Ово последње не изгледа много чудновато, јер се 1417 нашао трговац који је за само право да убира владареве дохотке од Сребрнице спремно исплатио, у сребру и роби, преко једне тоне финога сребра.

Јасно је да се цифре дохотка морају знатно редуцирати, тј. не узимати их дословно ни у њиховој највишој процени, а знатан део се мора узети као да потиче од веома скупоцене увозне робе па и од извоза разних сточарских сировина; мора се рачунати са високим регалним правима (тј. да је владарев удео од производње претстављао релативно висок проценат), као и са другим приходима (ковање новца итд.) на које су мислили савременици када су давали процене о укупном приходу од неког рудника. То све значи да се од старих процена само мали део сме узети као да потиче непосредно од производње племенитих метала, а и тај део да претставља велики део целокупне производње.

2. Сребрничка царина

Закуп сребрничке царине износио је 1417 године 3.100 дубровачких танких литри (по око 0,328 кг. те се може узети да је просечно три литре = један килограм). Закуп је, дакле, изнео око 1.016 кг сребра. Развој ове царине био је следећи:²²

1389 — 425; око 1410 — 1400; 1417 — 3.100 литри сребра.

Ово се може претставити и на други начин:

Година	Закуп царине (литре)	Претворено у дукате	Дукати тежински претворени у сребро (1:10)
1389	425	3 400	357 ¹
1410	1 400	9 890	1 038
1417	3 100	14 800	2 600

Уз ово долазе, наравно, и приходи од ископаног сребра, око 20% целе производње, што веома повећава владарев приход.

²² М. Динић, за историју рударства у средњовековној Србији и Босни, Београд 1955, 53, 65, 88.

Очигледно је да је количина сребра, добијена на основу мерења дуката и претварања њихове тежине у сребро на основу односа 1:10, чак мања од реалне количине сребра коју показује висина закупа царине (на основу савремене цене сребра), те се рачунска цифра веома приближује цифри о стварном закупу, па се може узети у обзир без страха од претеривања.

Капистран је 1455 рачунао да је приход од Сребрнице око 30.000 дуката, док се почетком 1458 рачунало са 30.000 дуката прихода, а један извјештај из 1464 цени приход рудника у доба око 1462 на 24.000 гулдена (златника).²³ Ако се ове цифре узимају као висина царине, укупна слика је следећа:

1389 — 142; 1410 — 466; 1417 — 1033; 1455-58 — 1332; 1462 — 1066 кг.

Царина је дакле између 1417-62 најмање једну тону сребра. Она се, наравно, састојала од разних доходака; али чак и ако сада претпоставимо да је царина трговачка износила пуну половину те цифре, опет доходак од метала износи 0,5 тоне, што при регалијама од око 20% даје најнижу могућну процену годишње производње од око 2,5 тоне сребра. Ово је, наравно, не-реално ниско кад се зна да је преко једне тоне вредности положено за право закупа владарских доходака. Али се наративни извори из 1455, 1458, 1462 слажу са цифром из 1417, те се на основу наративних извора могу правити прорачуни са знатном вероватноћом и у другим случајевима.

3. Подаци о Новом Брду

Француски путник Брокијер слушао је о силном дохотку српског деспота од Новог Брда, а монах Капистран писао је папи о великом богатству које деспот има од овог рудника.²⁴ Ови се подаци могу развити:

Година	Приход у дукатима	Количина сребра које се за ту суму могла купити у Дубровнику, у кг
1433	200 000	9 974
1455	120 000	5 185

Када се ови подаци провере мерењем златника и претварањем ове тежине у сребро по односу 1:10, добијају се цифре

²³ Динић, нав. дело, 88.

²⁴ Б. де ла Брокијер, Путовање преко мора, Београд 1950, 132; Е. Ферменозин, *Acta Bosnae*, Загреб 1892, 223. Интересантно је да код Лиречек—Радонић, *Историја Срба*, II, 406, стоји да Брокијер деспотов приход процењује са 50.000 дуката (на основу П. Матковић, *Путовања по балканском полутоку за Ср. вијека*, Рад 42, 171—172), док у II, 425 стоји цифра од 200.000 дуката, мада Матковић јасно каже да је приход од Новог Брда 200.000 дуката.

7.000 (1433) и 4.200 (1455), које се углавном слажу са горњим цифрама.

Код старог историчара Енгела налази се однекуда податак да су 1427 дубровачки трговци Растић и Гундулић закупили златне и сребрне руднике у Новом Брду, Јањеви и Кратову за 200.000 дуката.²⁵ Овај податак није признат у нашој историографији као аутентичан те се обично не користи. С. Љубић га је ипак уврстио у предговор свога „Описа“, јер тада још није објављено довољно поузданог материјала о Новом Брду.²⁶ Економиста Михалевскиј²⁷ доноси да су 1433 млетачки трговци узели под закуп српске руднике племенитих метала и платили то 200.000 дуката (свакако се ради о неком неспоразуму). За наведену суму се тада могло купити око 9 тона сребра, што значи да неки аутори рачунају производњу сребра на најмање 18 тона. И један други податак се често игнорише због његове нејасноће; ипак је несумњиво да је 1423 новобрдска царина имала у каси најмање 1.433 кг сребра.²⁸

Зато се морају више узети у обзир подаци из 1433 и 1455, мада никако дословно. Ако је владарев приход добијен, на пример, убирањем пуне трећине од производње, при цени од око 25 дуката за 1 кг, производња износи пуних 14,4 тона при дохотку од 120.000 дуката. Или, ако се доходак састоји од раније наведених делова (10% царине на увозну робу, 2% царине на извезене сточарске производе, око 20,6% дохотка од сребра-добијено сукцесивним узимањем урбуре, болања и извозне царине, око 20% дохотка од неизвезеног сребра) и ако се претпостави 1) да се извозила једна половина целокупне производње, 2) да је странац у Србији морао дати само око 2/3 вредности у западној роби да би добио пуну ту вредност у домаћем сребру, 3) да се извоз чак и из области рудника састојао од 1/4 разних сировина и 3/4 метала, при дохотку од 120.000 дуката производња би изнела око 15,8 тона сребра. Наравно да је овде вредност увезене робе рачуната изванредно високо како би се смањила процењена производња сребра. Ипак су обе процене сличне. Међутим, ако због разлика у ценама, због трошкова транспорта и боравка у Србији као и због непознатих пијачних и других прихода ове цифре чисто хипотетички смањимо још за 50%, добија се цифра од око 7,5 тона. Исто тако, ако се од два податка о државном приходу узме нижа цифра (Капистранова) која је тако већ спасена претеривања и узмемо да је доходак у половини своје висине настао од чисто трговачких царина, остаје

Енгел—Стојановић, Повјест Дубровачке Републике, Дубровник 1903, 74.

²⁵ С. Љубић, Опис југославенских новаца, Загреб 1875, стр. XXII, Енгела наводи и П. Матковић, Рад 42, 172.

²⁷ Ф. И. Михалевскиј, Очерски истории денег и денежного обращения, I, Ленинград, 1948, 130.

²⁸ М. Пуцић, Споменици српски, II, Београд 1862, 79.

око 2.600 кг сребра као намет на извоз сточарских производа и добит од сребра; ако се од тога одбије четвртина као добит од извоза разних сировина, остаје још 1.950 кг сребра као добит од сребра. Ово претставља око једне четвртине производње, коју тако одређујемо са 7,8 тона. Тако је узета нижа цифра од двеју познатих, смањена за 50% (царина на текстил итд.), од остатка одбијено 25% (царина на коже, олово итд.), овај остатак рачунат као добит од сребра 25%, па се опет добија висока цифра.

Подаци су узети из извора који су увек примани са извесним поверењем, проверени на случају Сребрнице и битно редуцирани на основу претпоставки о структури дохотка, те се испод 7 тона као годишње производње у извесним успешним периодима вероватно не сме ићи. Уосталом, можда Брокијер својом цифром хоће да каже да се у Новом Брду годишње за деспота извади племенитог метала за 200.000 дуката, а то износи нешто мање од 9 тона сребра.

4. Цифре о обиму трговине у Србији и Босни

Цифре о производњи сребра у Сребрници и Новом Брду потребно је проверити другим цифрама о обиму трговине у средњовековној Србији и Босни и видети не претстављају ли цифре о рудницима сувише велике вредности које се не могу ускладити са другим подацима.

Некада се сматрало да је Ново Брдо имало око 40.000 становника.²⁹ Тада се за западне градове рачунало да су бројали 50—100.000 становника. Данас се међутим зна да је већина старих градова имала мање од 5.000 људи: Франкфурт на Мајни 7.000 (1406), Мајнц — 5.700, Дрезден — до 4.000, Цирих — 4.713 (1468), Мајсен — 2.000; Јорк, Бристол, Плимаут су имали 5—10.000 становника.³⁰ Зна се да је Сребрница имала 700 кућа (1476), а да је Ново Брдо, после освајања и вероватног опадања, имало 887 кућа (1498).³¹ Очигледно је да су ова два позната рударска центра имала 700—900 кућа или 3.500—4.500 становника, потпуно исто као и њима савремени западни градови. Данашње доказивање да Ново Брдо није имало 40.000 становника³² зато је пот-

²⁹ Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, I, Београд 1880, 85 (цела Србија: 250.000 кућа).

³⁰ Ј. Кулишер, Опћа економска повијест, I, Загреб 1957, 172—174.

М. Динић, За историју рударства, 88; Н. Филиповић, Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI века, Годишњак Ист. др. БХ VI, 73.

³² М. Савић, Н. д., Старинар V—VI.

пуно бескорисно и сувишно, када ни за Дрезден нико више не тврди да је имао више од 4.000 становника.

Познате су и неке цифре о располагању рударском производњом, које могу служити за процењивање њене висине. Кнез Лазар је приложио Раваници 150 а Дренчи 50 литара сребра годишње; деспот Стефан је Хиландару приложио 100 литара (1405). Он је манастиру Ватопеду дао 65 литара 1417, што је потврдио деспот Ђурађ, а Лаври св. Атанасија 20 литара (1427), чему је Ђурађ додао још 50 литара.³³ Од владарског дохотка су дакле неки манастири примали извесне количине племенитих метала; поједном аутору, у неким су годинама само неки светогорски манастири примали око 93 кг сребра.³⁴ Ово би претстављало владарски доходак (20%) на производњу од најмање 450 кг сребра; али, наравно, манастири нису примали целокупни владарев приход (мада су неки примали високе суме у накнаду за сумњива примања од сеоских поседа угрожених ратом), него је ову цифру неопходно помножити неким бројем који би претстављао владареву дарежљивост, тј део прихода који је уступио.

Босански краљ је 1430 извезао у Дубровник сребра у вредности од 30.000 дуката.³⁵ Ово претставља око 1,2 тоне сребра у владаревом поседу.

Подаци о царинама показују како се трговина између Дубровника и Србије и Босне непрестано развијала и повећавала. Сама царина за Дријева износила је у XV веку око 4.000 дуката.³⁶ Овде се ради о великим количинама соли, те се подаци не могу довољно користити. Вредност дубровачке робе у Босни износила је 1331 око 25.000 перпера, односно 580 кг сребра.³⁷ Укупна вредност целокупног дубровачког извоза у Србију 1332 износила је око 160.000 перпера (тада 80.000 дуката), односно

³³ М. Динић, Ново Брдо, 247.

³⁴ С. Ђирковић, Н. д., 197. Од призренске царине добијала су два манастира (Дечани и Арханђелски) укупно 1.500 перпера (Јиречек—Радонић, Историја Срба, II, 214), што је износило око 27 кг сребра, а то је био један мали део десетинске царине на увезену страну робу.

³⁵ М. Динић, Прилози за историју Средњег века, Прилози XIII, 1933, 70. Познато је да је Енглеска за откуп заробљеног краља Ричарда Лавље Срце (затворен у Аустрији 1192) исплатила око 21,5 тону сребра, у доба када је имала око 2,5 милиона становника.

³⁶ М. Динић, Трг Дријева у Средњем веку, Годишњица 47, 127, 129, 130, 136, 147; В. Ђоровић, Историја Босне, Београд 1940, 547.

³⁷ J. Gelcich, Monumenta Ragusina, V, Загреб 1897, 323.

око 3,72 тоне сребра.³⁸ Закуп царине у руднику износио је у XV веку око 200 кг сребра.³⁹ И мали рудници давали су релативно високе дохотке: рудник Остружница код Фојнице продат је 1364 за 82 кг сребра.⁴⁰ Оловска царина доносила је велике приходе, па су се неки феудалци чак код иностраних владара заузимали да је добију у руке.⁴¹

Један дубровачки трговац жалио се 1455 како му је при преласку преко Дрине опљачкано око 100 литри сребра (тј. око 27,3 кг, вредност 750 дуката); после смрти неког трговца у Јањеву остало је његове непокупљене вересије за око 114 кг сребра; иза неког трговца у Новом Брду 1411 остало је око 31,4 кг сребра.⁴²

О успону трговине са Србијом говорили су Дубровчани изванредно одређеним речима: они су тврдили да се у XIV веку за скупу дубровачку робу могло из Србије извозити сточарских сировина, али са нарастом потрошњом луксузне робе морало је доћи и до масовног извоза племенитих метала.⁴³ У једном писму деспота Стефана цариницима новобродским стоји налог „платите

³⁸ Г. Чремошник, Вредност дубровачког извоза у Србију и Босну, ГЗМ, 1929, 58. Детаљне цене сребра доноси М. Решетар, Дубровачка нумизматика, I, Ср. Карловци, 1924, 233—234. По истраживањима Д. Ковачевић (О Јањеву, Ист. гласник 1952, бр. 1—4, 124—125), цена сребра у Дубровнику зависила је у великој мери од политичких прилика у Србији и Босни: у доба мира било је много дубровачких трговаца у нашим државама па се сребро масовно извозило те му је и цена на приморју била релативно нижа него у доба ратних заплета. Појединачне податке о ценама сребра доноси: Ј. Тадић, Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI в., I, Београд 1952, 276; М. Пуцић, Споменници српски, II, 108; М. Динић, Из дубровачког архива, 57—58; М. Динић, Три ћирилска писма из 1447, Прилози 1935, бр. 1—2, 168; Исти, За историју рударства, 88; Ј. Тадић, Јевреји у Дубровнику до половине XVII стољећа, Сарајево 1937, 395; Ф. Рачки, Разход града Загреба 1362 године, Старине 4, 122; Е. Ласзовски, Загребачка ковница новца г. 1525, Вјесник зем. архива 1915, 345; И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952, 22, 293, 306; И. Стјепчевић—Р. Ковијанић, Злато и бакар старог Брскова, Ист. записи IX, 1953, 273; В. Винавер, Монетарна криза у Турској (1575—1650), Ист. гласник 1958, бр. 3—4, 142; Исти, Дубровачка нова економска политика почетком XVII века, Анали Хист. института ЈА у Дубровнику IV—V (1956), 432; ДАД, Див. нот 80, 69; Исто 81, 153.

³⁹ Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I—1, 171.

⁴⁰ Ј. Тадић, Писма и упутства Дубровачке Републике, I, Београд 1935, 187.

Детаљније о царинама и њиховим износима Д. Ковачевић, Годишњак VI.

⁴¹ Ковачевић, О Јањеву, 124; Динић, Из дубровачког архива, 29 (95 литри и 8 унци су обрачунске мере али једна обрачунска литра ипак одговара отприлике једној тежинској; иначе, ова сума садржи око 23.000 гроша); ДАД, Ламента де форис 25, 306'.

А. Соловјев, нав. дело, 234.

Бенку од царине (од) 500 литар које су више од 4.368 литар и 8 унач и 4 аксаће сребра“.⁴⁴

Ове цифре јасно говоре да је трговина српско-босанских земаља са Дубровником била релативно знатно развијена, а не-сумњиво се развила и трговина са Котором, албанским градовима, Солуном итд. У самом Јањеву било је у извесним годинама и по 90 дубровачких трговаца и предузимача.⁴⁵ Цифре о сребру Сребрнице и Новог Брда не излазе из ових оквира.

5. Турска производња сребра

Ново Брдо и други рудници нису обуставили своју производњу после турске окупације. У Дубровнику се и крајем XV века могло купити сребра и олова из Србије и Босне. Турска власт је додуше спречавала извоз племенитих метала, са чиме су почели већ и последњи домаћи владари.⁴⁶ Тиме су султани онемогућавали одношење сребра, потребног као мера вредности и прометно средство у њиховој држави; спречавајући извоз „концентрисаног богатства“, они су спречавали и увоз луксузне робе односно присиљавали странце да из Турске извезу и друге сировине и повећају робну производњу уопште. Поред тога, по белешкама страних путника, султанов доходак од руде износио је читавих 50% од руде.⁴⁷ Америчко „јевтино“ сребро натерало је на Западу многе предузимаче да затворе стара, сада нерентабилна окна,⁴⁸ а слично се морало догађати и на Истоку. Турци су зато силом терали богате људе да улажу своја средства у рударску производњу (па макар пропали), нагонили сељаке да кулече у окнима или осуђенике употребљавали за копање сребра. Све је ово одбило некадашње дубровачке трговце и купце сребра. Преоријентација у правцу искључивог бављења новом трговином — извоз кожа, воска и вуне — код Дубровчана на Балкану јасно се види из једне карантинске књиге с краја

⁴⁴ Пуцић, нав. дело, II, 79. Можда се ово може и друкчије схватити, наиме да се Бенку исплати наведена сума колико претиче изнад суме од ско 4.368 литара, односно да цела царина садржи око 1.596, 94 кг сребра, а то вреди око 40.000 дуката.

⁴⁵ Д. Ковачевић (О Јањеву, 122) наводи да је 1423—1430 у Јањеву проценно било 88 Дубровчана, 1444—1450 било их је 54, 1450—1461 око 14. У 1424 години забележено је поименично 43 Дубровчана у Јањеву.

⁴⁶ И. Божић, Дубровник и Турска, 75, 95; Б. Ђурђев, F. Babinger, Sultansische Urkunden (приказ), Прилози за ор. филологију VI—VII, 319. Иначе су Турци 1484, у интересу својих лука и царина, бранила Дубровчанима да извозе и артикле восак, олово, црвац и свилу. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, I—2, Београд 1934, 293.

⁴⁷ Ово тврде М. Вици (Старине 20, 122), С. Гаспари (Старине 25, 197) а писац Соранцовог путописа чак рачуна са наметом од 62,5% (Рад 124, 31). Белон износи за руднике у Сидерокапси да донесе султану месечни приход од 18.000 дуката а власницима окана до 10.000 (Рад 62, 80).

⁴⁸ К. Маркс, Прилог критици политичке економије, Београд 1956, 148.

XV века.⁴⁹ Тада је за три године (1501—03) у матични град стигло дубровачких трговаца из балканских вароши у којима су радили: Смедерево — 6, Софија — 11, Скопље — 8, Врхосна — 7, Крушевац — 3, Једрене — 1, док је из старих рударских центара дошло трговаца: Сребрница — 3, Залланина — 5, Олово — 1, Рудник — 1. Касније је Дубровчана опет било у Новом Брду; у доба када путници бележе да је рудокопња готово сасвим престала због исцрплености окана (средина XVII века), за Дубровчане је Ново Брдо само веома познат центар за набавку квалитетне вуне, исто као и Беласица и Трепча.

Ипак је производња сребра у Новом Брду била релативно велика и после турске окупације. О томе 1475 говори савременик Де Кампис. По њему, сребрних рудника султан има у Србији (Ново Брдо), Босни (Сребрница), Кратову, Приштини, Срезу, Солуну и Софији, а закуп царске десетине износи 120.000 дуката; приход царски је велик, јер се сребро мора продати на лицу мјеста и не може се извозити него се купује по 6 дуката за литру па кују аспре, те трговци зараде око 1,5 дукат на литри.⁵⁰ Ако десетина износи 120.000 дуката, цела производња мора достигати 50 тона.⁵¹ Ново Брдо је дакле наставило производњу и после 1455. Град је 1498 имао 809 старих и 78 нових кућа становника, али је 1526 пао на само 514 кућа јер је производња нагло спадала. Годишњи приход ковнице изнео је

⁴⁹ О овој књизи биће више речи на другом месту, јер се она углавном игнорише.

⁵⁰ J. de Promontorio de Campis, *Governo et entrate dell Gran Turco*, *Известия Ист. др. в София IX*, 1929, 62.

⁵¹ По Бабингеру (F. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, München, 1953, 484), приход од ових рудника износи 100.000 дуката, а ово претворено у златнике по тежини износи 350 кг, док претворено у аспре по нормалном курсу износи 4,5 милиона аспри по 0,865 грама, што опет износи 3,87 тоне сребрне монете као десетак целокупне производње метала. У Новом Брду се око 1440 за 1 аспру добијало око 1,24 грама сировог сребра (Динић. Из Дубровачког архива, 57, 58) те би, уз трошкове ковања, аспра одговарала једном граму сребра. Аспре које је војвода Сандаљ оставио у своје благу тежиле су 1,14 грама (1407), а аспре из поклада деспота Ђурђа тежиле су 1,14 — 1,15 грама (1441). Пуцић, *Споменици српски*, II, 57, 97, 99. Аспре Бајазита II тежиле су 0,75 а Сулејмана II — 0,7 грама. М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, II, 357, 365. Једна аспра Селима I тежила је 0,62 грама Г. Елезовић, *Турски споменици*. I. Београд 1940. Аспре коване у Србији у XVI веку тежиле су само 0,62 грама. Ђ. Трухелка, *Један налаз турских акчи из Македоније*, ГЗМ 1919, 100—102, 105. По прописима су аспре садржавале сребра: 1426 — 1,05 а 1516 — 0,8 грама сребра. Х. Хаџибеговић, *Џизја или харач*, Прилози за ор. филологију III—IV, 87. По закону из 1536 имале су аспре око 0,7 грама сребра. Почетком XVI века, са легуром, могле су зато тежити око 1 грам. Бабингер, *нав. дело*, 490—491. Уствари су аспре Бајазита II тежиле 0,73, Селима I — 0,69 а Сулејмана II — 0,723 грама. M. Baldeceanu, *La crise monétaire ottomane au XVI-e siècle... Sürost — Forschungen XVI—1*, 1957, 74; Ихчиев, *Материали за монетното дело в Турција*, *Известия Ист. др. в София III*, 120. В. Храбак износи да је аспра у Босни око 1470 тежила само 0,85 грама. Ђ. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, „Огледи“ 1953, 65.

(јун 1523 — мај 1524) — 3,454.875 аспри (односно 62.816 дуката); 1526 је приход рудника износио 106.460 драма сребра (331,6 кг) у вредности од 319460 аспри.⁵² Несумњиво је да цифра од око 63.000 дуката прихода ковнице изгледа мала према ранијим цифрама. Али аспра има око 0,7 грама те ова сума означава око 2,5 тоне искованог сребра у 1523/24 години.⁵³

Ново Брдо је имало извесну аутономију у XVI веку;⁵⁴ помињу се кнезови градски; у једном четворојебанђељу из прве половине XVI века наводе се рупе, гварци, урбарари.⁵⁵ Ове саске термине зна и нови турски рударски законик, који се увелико ослања на старо српско законодавство. По овом законнику, који изражава страх државе од пропадања рударства, власник метала је могао сребро дати ковници и добити 75% предате тежине у искованим аспрама, а остало је ишло за царски приход и трошкове ковања.⁵⁶ Аспре су заиста навелико коване у Новом Брду.⁵⁷ Страни путници говоре и даље о богатству Новог Брда у злату и сребру.⁵⁸ Окна су се у XVII веку исцрпла, мада је њихова слава још била велика и после три века производње.⁵⁹ Евлија Челебија износи да у Новом Брду раде још само оковани осуђеници, али да је рудник закупљен за 20 товара аспри.⁶⁰ То претставља 2 милиона аспри у доба када је дукат био 240 аспри;⁶¹ закуп царског дохотка износио би 8.000

⁵² Н. Филиповић, нав. дело, 71, 82.

⁵³ Прописи о тежини аспре и њена реална тежина не слажу се увек, али се узима да просечна аспра у XV веку има мање од 1 грама сребра.

⁵⁴ А. Соловјев, Новобрдски записи из почетка XVI века, Југ. ист. часопис III, 315, 317.

⁵⁵ Д. Вуксан, Рукописи манастира Пећке патријаршије, Зборник за ист. Ј. Србије, Скопље 1936, 145—146.

⁵⁶ О турским новцима не може се писати детаљније у оквиру овога рада.

⁵⁷ Ђ. Трухелка, Један налаз турских акчи из Македоније, ГЗМ 1919, 191.

⁵⁸ Н. Радојчић, О тобожњем словенском пореклу цара Јустинијана, Глас 184, 180.

⁵⁹ Два врло интересантна случаја: М. Решетар, Дубровачка нумизматика, I, 645; С. Димитријевић, Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке, Споменик 53, 142—143.

⁶⁰ Х. Шабановић, Е. Челебија, Путопис, II, Сарајево 1957, 60.

⁶¹ Курс дуката у Србији тога доба: ДАД, Див. форис 94, 180, 188, 205', 206', 217, 268'. Драм сребра стајао је 1659 око 20 аспри (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 6915), те се тада за 20 товара аспри могло добити 322, 6 кг сребра. Сребро у посућу стајало је у српским градовима (један драм, у аспрама, на основу докумената из ДАД): 1595 — 3 — 3,5; 1618 — 10; 1625 — 11; 1627 — 8—9; 1641 — 8 — 9,5; 1643 — 9 аспри. Посуће није било од најфинијег (чистог) сребра, али ни монета није била од квалитетне легуре; неки Хусеин—ефендија Сарајлија је у XVIII веку послао у Дубровник своје сребрне сахане да би се прековали у талире вижлине (ДАД, Ацта турцарум B 143,30); вижлин тежине 29,18 грама садржавао је само око 16,5 грама сребра.

дуката, па ако се он рачуна са пуних 50⁰/₀, производња би вредела 16.000 дуката (тешких 56 кг злата односно најмање 560 кг сребра), наравно ако се верује путопису озлоглашеном због претеривања (мада у голој суми „20 товара“ тога много и нема). Један извештај из 1641 међутим сматра да је производња спала на минимум.⁶² У ово доба је рудник Потоси у Америци давао већ по 250 тона годишње,⁶³ те би новобрдских 0,6 тона било ништавно. Ово рударство је пропало сасвим у рату крајем XVII века.⁶⁴ Ипак се мора рачунати са производњом током XVI—XVII века.⁶⁵

6. Геолошка истраживања

Стручна испитивања старих шљакишта и окана око Новог Брда донела су међутим сасвим друкчије резултате о висини старе производње сребра.

Од 1326 па за три века производње могло је у Новом Брду бити добијено око 10.500 тона олова и око 16,8 тона сребра.⁶⁶ Годишња производња дакле износи 35 тона олова и 53 кг сребра.

Изванредно ниска процена добијеног племенитог метала у први мах изазива чуђење: 53 кг сребра равно је 5,3 кг злата, те би после свега рада годишње остало 1.515 златника, а од тога треба дати наднице, набавити материјал и опрему, обезбедити добит трговцу, владарску урбуру и опет да се Ново Брдо рачуна као богат рудник. Годишња производња од 53 кг вреди у Дубровнику око 1.325 дуката, што је још нижа (и реалнија) цифра

⁶² Ј. Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1949, 108 (уп. и 100, 150, 235, 275, 347, 375, 388, 423, 574).

⁶³ Детаљно о племенитим металима и њиховој производњи у историским чланцима Лексиса; *Gold und Goldwährung, Handwörterbuch der staatswissenschaften*, V, Jena 1910, 32—44; *Silber und Silberwährung*, Исто VII, 1911, 502—523; *Edelmetalle*, Исто III, 1909, 578—583.

⁶⁴ К. Јиречек, Албанија у прошлости, Српски књ. гласник 32—1 (323), 1 VII 1914, 55. У XVII веку је православна епархија Ново Брдо захватала Ново Брдо, Јањево, Приштину, Вучитрн, Тречу и Беласицу, а у Новом Брду је било и доста католичког становништва (по једном извештају из 1642 — 80 католичких, 50 православних и 20 муслиманских кућа), те је постојала и католичка парохија. Седиште скопског надбискупа било је у Новом Брду и Јањевоу а столица православног патријарха у Грачаници и Јањевоу, што указује на богатство овога краја (уп. мишљење Ст. Новаковића, Манастир Убожац, Глас 86, 114, и немањичке престонице, Глас 88,33). Али се руда средином XVII века скоро сасвим исцрпла, па један извештај из 1683 износи како је ова некада богата парохија пала у беду. Затим је дошао рат са борбама и пустошењем 1689—90. Надбискуп скопски Караџић, рођен у Новом Брду а одрастао у Јањевоу, резидирао је зато у неком селу код Призрена; у извештајима из 1707, 1729, 1737 и 1747 Ново Брдо се више не помиње ни као самостална парохија; католичка црква је срушена; ипак пананку Ново Брдо и у XVIII веку бележе путописци и стари записи.

⁶⁵ Било је покушаја да се рударство оживи и у XVIII веку. К. Костић, Рударство, рударски предели и центри у српским земљама за турског времена, Наставник 1912, књ. 23, 388.

⁶⁶ М. Савић, нав. дело, 291.

Целокупна производња сребра, ако се рачуна да је пала углавном у доба деспотовине када је рудник стекао славу, рачуната по српским ценама метала, вредела би око 386.000 дуката, а са том сумом, наравно расподељеном на три века, тешко је уживати глас богатог рудника.

Најинтензивнији рад је свакако пао у доба деспота, те можда највећи део производње треба рачунати у XV веку. На примеру Сребрнице види се колико је капацитет једнога рудника могао брзо да порасте: сребрнички закуп је од 1389—1417 порастао од 100 на 730. Ако се половина производње расподели на пола века (1400—1455, без ратних година), годишње се добија само 168 кг, а од тога неки манастири примају 93 кг! Чак и ако се половина производње рачуна на само четврт века (1425—1455, без ратних година), годишња производња и тада износи само 336 кг сребра, укупно око 7.500 дуката годишње, од чега је владарев доходак највише 2.000 дуката, што је незнатно када се зна да је само султану у неким годинама давано по 40—50.000 дуката.

Зато су неки историчари енергично одбацили тврђење геолога.⁶⁷

7. Производња олова у Новом Брду

М. Савић износи да је Ново Брдо имало релативно високу производњу олова — укупно око 10.500 тона. Рачунајући са радом од три века, он даје годишњу производњу од 35 тона.⁶⁸ Треба зато утврдити да ли се евентуално значај Новог Брда може занзивати на овом олову.

Олово се у трговини Дубровника рачунало на велике млетачке литре при извозу (0,477 кг), дакле тежом мером него сребро.⁶⁹ Ово новобрдско олово било је познато у Дубровнику па су га и после турске окупације допремали турски трговци.⁷⁰ У то доба се пословало са великим количинама овога метала: за једног дубровачког трговца доведено је из Босне за само три месеца 1477 године око 634.000 литара,⁷¹ чак је и 1503 босанског

⁶⁷ С. Ђирковић, нав. дело, 197.

⁶⁸ Савић, нав. дело, 291.

⁶⁹ М. Динић (Историја народа Југославије, I, 547) узима да је литра олова у Дубровнику ипак дубровачка „дебела“ литра од 358 грама, којом су мерене све робе узузвем племенитих метала. У документима се често каже да је олово мерено млетачком великом литром (на пример ДАД, Див. нот. 66, 157,165', 173), али је то у случајевима када се олово слало за Венецију, док се у домаћим магацинима могло рачунати и по домаћој мери.

⁷⁰ Божић, Дубровник и Турска, 297, 304, 305, 306. У XVI веку се олово извозило из албанских лука за Дубровник и Венецију; вероватно је то метал из Србије. ДАД, Ноли е'сикурта 3, 13, 14', 20; Див. канц. 168, 16; Исто 169,55; Исто 180,33'; Исто 182,42; Див. нот. 124, 11.

⁷¹ Божић, Дубровник и Турска, 22, 292, 297, 305; М. Поповић, О трговачким односима Дубровника са Босном и Херцеговином, Ист. гласник 1952, бр. 1—4, 13, 16, 19.

олова продато неком Шпанцу у тежини од преко 80.000 литара;⁷² поједини каравани од Љубскова и Сребрнице имали су и по 300 коња.⁷³ Највише се на море овог метала допремало ипак из Босне.⁷⁴ Познато је било и олово из Трепче: неки Которанин купио је овде 1340 олова за 10.000 перпера.⁷⁵ За ту суму се тада могло добити 217 кг сребра. Цене овога олова су познате: један миљар од 1.000 литри стајао је у дукатима:⁷⁶

1372	—	11,5		1481	—	11,5	—	12,5		
1383—85	—	10	1410	—	7	1485	—	10		
1390	—	7	1470	—	15	1487	—	8,5		
1390—96	—	7,5 — 8	1479	—	13	—	13,25	1488	—	7,5
1397	—	11	1480	—	12	—	12,75	1503	—	8,5

Миљар олова дакле стаје 7—13 дуката (1380—1503), а у првој половини XV века око 10 дуката. Ако тешки дубровачки миљар стаје 10 дуката а танка литра сребра око 7,8 дуката, онда је 1 кг олова око 1 дубр. динар, а 1 кг сребра око 810 дубр. динара. Ако по усвојеној претпоставци узмемо да је велики део производње (50%) пао у доба деспотовине 1400—1455, онда је годишња продукција 105 тона, а ако се половина производње рачуна у доба 1425—1455, годишња продукција је 210 тона; вредност тог олова је 2.940 односно 5.880 дуката годишње, од чега би максимални владарски доходак од пуних 20% износио 588 односно 1.176 дуката, што је безначајно. Свих 10.500 тона (29.500 миљара)⁷⁷ вреде само око 295.000 дуката; владарски приход може изнети до 59.000 дуката за цело време новобрдске производње олова, у најбољем случају око 1.200 дуката у доба деспота Ђурђа, те се уствари може игнорисати, а у сваком случају није могла допринети слави Новога Брда ни богатству српскога деспота.

Наведени однос олова и сребра из XV века није случајан или краткотрајан и зато се не може уклонити из рачуна који руше геолошку тезу. Познате су нам цифре о цени олова у Дубровнику 1562—1805: сребро је појевтинило у XVI веку, али

⁷² ДАД, Див. нот. 81, 153.

⁷³ ДАД, Див. нот. 80, 127', 162. Турске власти су протестовале када је неки Турчин од Новога Пазара продао караван олова у Дубровнику. ДАТ, Лет. ди лев. 21, 39,48', 128; Исто 22, 255, О олову из Босне: ДАД, Див. нот. 81, 153; Лет. ди лев. 20,15.

⁷⁴ Кад год се ради о већим количинама, изнад 100.000 литара, увек је то босанско олово; ову руду су извозили и крупнији босански феудалци.

⁷⁵ К. Јиречек, Српски споменици, Споменик 11,28.

⁷⁶ Божић, Дубровник и Турска, 22, 305, 306; Поповић, Н. д., 5; ДАД, Див. нот. 66, 157, 165.; Исто 68, 152, 162; Исто 81, 153.

Ако се рачуна са великом млетачком литром од 477 грама, вредност производње је још мања — нешто око 220.000 дуката.

је увек остало знатно скупље од олова.⁷⁸ Однос се изменио и није остао на 1:800 као у XV веку, него је у XVI веку био око 1:500, у XVII веку 1:250 и у XVIII веку 1:350. Тона олова се плаћала око 70 цекина, док је сребро увек стајало око 20.000 дуката по тони.⁷⁹)

У неким српским рудницима добијао се и бакар, а како се може претпоставити да високи државни приходи симболички претстављају уопште доходак од рудника, потребно је утврдити да ни бакар не може доносити велике приходе владару. У Руднику су 1427 рачунали да је однос сребра и бакра 1:200.⁸⁰ Млетачка фунта сребра рачунала се 1320—40 по око 12 млетачких перпера или око 5,5 дуката, док је центенар од 100 фунти бакра био 40—50 перпера; сребро је дакле у односу према бакру 1:266.⁸¹ У Дубровнику је тешка литра (0,358 кг) бакра стајала око 10—14 дубр. динара у XVII—XVIII веку.⁸² Бакар је дакле био јевтинији од сребра и то 1:50 у XVII веку а око 1:80 у XVIII веку. Јасно је да су цене олова и бакра порасле у односу на сребро у XVI веку, а затим све више у XVII и XVIII веку, а да је у XV веку однос био највећи, а то значи да производња бакра није могла битно утицати на финансије српског деспота и његове државе.

⁷⁸ Интересантно је овде донети цене олова за нешто касније доба, на основу ДАД. Цена једне литре од 358 грама олова била је у Дубровнику, у дубровачким динарима (цене расту због кварења монете):

1562—76	0,73	1747	3,0	1787	3,0
1617—20	1,5	1749	3,5	1788	5,0
1640—45	2,0	1750—61	3,0	1790	7—7,5
1664—65	3,5	1761—65	3,5	1792—93	6,0
1695—98	3,0	1765	4,0	1796	7,0
1711—16	3,0	1766	3,5	1800	14—15
1724	5,0	1767	6,0	1805	11,5
1734	4,0	1771—79	3,5 — 4		
1740—45	3 — 3,5	1782	5,5		

⁷⁹ Једна тона олова, рачуната у златним венецијанским цекинима, стајала је у Дубровнику (на основу ДАД):

1390	19,6	1665	72,0	1771—1779	53,6 — 61,3
1410	19,6	1695	64,3	1782	76,7
1470	42,0	1698	60,0	1790	87,2
1487—1503	18,0	1711—1712	62,0	1792—1793	69,7
1562—1576	57,7	1716	46,5	1796	65,1
1612—1620	69,7	1724	76,0	1800	139,0
1640—1645	68,0	1734	58,0	1805	89,0
		1740—1766	46,3 — 54,2		

⁸⁰ Лиречек—Радонић, Историја Срба, 174.

⁸¹ Стјепчевић—Ковијанић, н. д., 273—275.

⁸² Цене једне тешке литре бакра (358 грама) у дубр. динарима, на основу ДАД:

1622	6,3	1685	11,0	1745	13,0
1626	10,4	1686—1710	7,0	1756	14,0
1627	6,0	1709	15,0	1761	18,0
1683	11,0	1737	14,0	1800	40,0

Целокупна производња и сребра и олова у Новом Брду, по прорачуну геолога, вредела би око 680.000 дуката у XV веку, а ако се та сума расподели на скоро триста година, јасно је да је њен годишњи део ништаван, односно да су геолошки прорачуни нетачни.

8. Новобрдско злато

Може се ипак претпоставити да је слава Новог Брда потицала од производње злата у његовим рудницима.

Ново Брдо је заиста било познато као производач злата, мада се слабо наилази на податке о извозу чистог злата. У руднику се копало познато гламско сребро које је садржавало изврстан проценат злата.

Очуван је велики тефтер једног дубровачког трговца који је око 1440 боравио у Новом Брду и извозио племените метале. Књига је пуна имена пословних пријатеља овога трговца, М. Лукаревића, а то су, између осталих, у великом броју топионичари, рупници, ковачи, златари, урбарари и други стручни радници, скоро све Срби; Саса нема.⁸³ Тада се у Новом Брду рачунало са турским сребрним аспрама и српским сребрним динарима-грошима као и са златним дукатима, вероватно најчешће млетачким, а мање угарским и сасвим мало турским; обрачунски однос био је: 1 литра има 240 аспри или динара и састоји се од 12 унчи од по 20 аспри; аспра је ипак била у промету нешто виша од динара. Мерило се на приштевске литре које су биле нешто веће од дубровачких и њима идентичних новобрдских; у Новом Брду су дакле Дубровчани завели свој мерни систем, али је у Приштини важила друга мера, а извезено сребро се рачунало у српским литрама. Подаци нису увек сигурни и има погрешака у рачунима самога трговца, али се види да је српска литра износила око 1,029—1,098 дубровачко-новобрдске танке литре од 0,328 кг или да је приближно износила 1/3 кг.

Лукаревић је оставио драгоцене податке не само за историку географију, политичке границе, етничке односе итд. него и о набавкама злата, сребра и гламе. Једна унча сребра од 27,3 грама рачунала се обрачунски по 20 аспри а на тежину је имала нешто већу цену: унча је у аспрама стајала 1438—21,6 а 1439—22,25 аспри.⁸⁴ Литра је дакле стајала око 259—267 аспри а рачунало се да стаје 22 српске перпере (по 12 динара) плус 4—6 турске аспре.⁸⁵ Очувани су подаци и о златно-сребрној мешавини глами, гламском сребру. Једна количина гламе је 1438 садржавала 27,7% злата, друга — 27% а трећа само 25% злата.⁸⁶ Једна приштевска унча гламе стајала је пуних 103,9 аспри а

⁸³ М. Динић, Из дубровачког архива, 1.

⁸⁴ Исто, 57, 58. Има сребра и по 18,55 аспри. Исто, 57.

⁸⁵ Исто, 58.

⁸⁶ Исто, 60, 62.

садржавала је 25% злата.⁸⁷ Из 1439 сачувано је више података Унча гламе стајала је тада око 80 аспри.⁸⁸

унча са 29,1 ⁰ % злата	— 82,1 аспри
26,0 ⁰ %	— 76,2
26,7 ⁰ %	— 78,9
27,2 ⁰ %	— 79,25

Приштевска унча са 25% злата стајала је 1438 око 104 аспри, а како је тада унча сребра била око 21,6 аспри, злато стаје око 340 аспри по унчи и однос према сребру је пуних 15,7:1. Из података за 1439 добијају се тачне цене метала и односа међу њима. Међутим, очигледно је одмах да цене нису једнаке: племенити метали чак ни у једној истој години немају своју константну цену у новцу. Ово не говори много у прилог високом ступњу развоја новчане привреде у Србији, мада су и ратне прилике деловале на тржиште. Из ових пет вредности датих за 1439 добијају се различите цене. Ипак унча сребра стаје око 22 аспре. У Сребрници је тада унча стајала 0,5 дуката односно око 18—20 аспри,⁸⁹ а у Дубровнику је тада сребро око 7,8 дуката за литру или унча по око 23 аспре. Глама са 70,1 сребра стаје 82,1 аспри, односно злато стаје 228 аспри (1439), из чега се добија просечан однос 10:1 (уствари је злато десет пута скупље од сребра а обично и још нешто мало више). Несумњиво је да се као нормална рачунала глама која је садржавала око једну четвртину злата,⁹⁰ те је литра гламе била 3,25 пута скупља од обичног финог сребра. Како је златни дукат тада имао курс од 34,5—36 аспри,⁹¹ значи да је грам некованог злата стајао 8 аспри⁹² а грам искованог, дукатног злата, око 10 аспри. Али Србија није ковала златнике него их је набављала у иностранству.

У Новом Брду је 1457 године 43,75 литре гламе стајало око 35.180 аспри.⁹³ Литра је дакле стајала 804 аспре (унча — 67): Дукат је тада ишао по 40—43 аспре па је литра гламе била 18,7 дуката при цени од 7,5 дуката за литру сребра (у Дубровнику) и при односу 1:10 између злата и сребра, што све даје проценат од 16,6 за злато у овој глами. Брсково гламско сребро, међутим, имало је само око 1% злата.⁹⁴ Други податак из 1436 даје за гламу садржину злата у висини једне шестине.⁹⁵ Ипак подаци

⁸⁷ Исто, 60.

⁸⁸ Исто, 59.

⁸⁹ М. Динић, Три ћирилске повеље из 1447, 168.

⁹⁰ Динић, Из Дубровачког архива, 59, 60, 62.

⁹¹ Исто, 58, 59, 60.

⁹² Подаци из истога дела, стр. 61 у дну, не могу се односити на цену злата јер би онда један грам стајао пуних 29 аспри.

⁹³ Вожић, Дубровник и Турска, 309.

⁹⁴ Стјепчевић—Ковијанић, Н. дело, 273. И. Воје, Брсково ин вредност сребра в средњем веку, Згодовински часопис X—XI, 287.

⁹⁵ Јиречек—Радонић, инав. дело, I, 287; II, 175.

из 1438-39 указују на то да је просечни проценат злата у глами око 25.

Из података који се односе на године 1436—57 јасно се види да је новобрдско гламско сребро имало једну четвртину злата. Критовул, Длугош, Михаило из Острвице, Константин Филозоф, атлас Фра Маура и други стварно помињу производњу злата у Новом Брду; овде се вршило и одвајање злата од сребра.⁹⁶ А познато је колико се у XV веку у Европи па и кад нас осећала све већа и већа несташница злата и племенитих метала уопште.⁹⁷ Новобрдско злато је морало бити веома тражено, а као ковани новац доносило би велику добит ковници: око 1470 грам некованог злата стајао је већ око 10,6 аспри а у облику златника скоро 12,5 аспри.⁹⁸ Зато би се могло претпоставити да је Србија реализовала велике приходе од своје производње злата. Међутим, златници нису ковани, гламско сребро се могло извозити из земље а чак и литра гламског сребра вреди ипак само око 3,25 литре финога сребра.

Ако се усвоји хипотеза М. Савића о ниској производњи Новог Брда и још ако се узме да је 1400—1455 односно 1425—1455 она остварена у половини своје целокупне висине, онда би у тим периодима годишње било произвођено 168 односно 336 кг сребра; а ако би то све била глама, вредност њена, изражена у фином сребру, износила би око 546 односно 1.092 кг сребра. Овако повећана вредност производње, при цени од око 23,5 дуката за 1 кг сребра (у Дубровнику), годишње би за Ново Брдо претстављала:

1400—1455 — 12 831 дуката
или 1425—1455 — 25 662

Према томе, ако се теоретски узме да је четврт века (са ратним прекидима) 1425—1455 из новобрдских окана ископана пуна половина целокупне тровековне производње овога рудника срачунате геолошким прорачунавањима и да је сав тај метал садржавао пуну четвртину злата, опет и у том случају новчана вредност годишње производње Новог Брда не прелази 26.000 дуката. Наравно да производња није била толико концентрисана на поменутих четврт века нити је вађена само богата глама, што значи да је вредност годишње производње била нижа од 26.000 дуката; уосталом, чак и од ове суме владар може добити само око 6.000 дуката од регалија. Јасно је да геолошки прорачун

⁹⁶ Исто, II, 425.

⁹⁷ Исто, I, 292, 431; II, 199.

⁹⁸ Б. Храбак, Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду, 65.

⁹⁹ Пре великих емисија Венеције и других италијанских градова златници су уопште били веома ретки у Европи. Познато је да је краљ Ричард Лавље Срце у Аустрији постао сумњив 1192 зато што је све плаћао византиским дукатима. А. Loehr, Oesterreichische Geldgeschichte, Wien, 1946, 20.

пати од нетачности. Не може се одржати ни претпоставка да је Србија задржавала све ископано злато, јер златника нема.⁹⁹

9. Новобрдска ковница

Може се узети да је српски деспот имао великих доходака од ковница које су често издаване у закуп, исто као и рудничко-варошке царине. К. Јиречек сматра да су цариници вршили убирање свих пореза, пијачних такса, пролазних царина и вођење ковница.¹⁰⁰ Заиста су неки Дубровчани били закупци српских ковница.¹⁰¹ А познато је колико су у Средњем веку владари непрестано кварили новац; стари денар Карла Великог тако је пропао до XII века да када се због економског развоја осетила потреба за крупнијом монетом и почео ковати нови „грош“, он је уствари био само нешто тежи од денара. Српски динар-грош је крајем XIII века тежио нешто више од два грама, а крајем XV века пао је на испод једног грама, тако да су неки динари краља Вукашина имали само још по 0,65 грама тежине. Ово се наставило и крајем XIV и нарочито у XV веку. Кнез Лазар и Деспот Ђурађ имају својих новаца на којима је означено да су ковани у Новом Брду, а Р. Марић мисли да је овај град имао и своје градске новце.¹⁰² Новобрдска производња је дакле играла одлучну улогу у ковању српске средњовековне монете.

Аспре које је војвода Сандаљ 1407 оставио у Дубровнику тежиле су 1,14 грама, а толико су тежиле и аспре које је деспот Ђурађ донео у Дубровник 1441.¹⁰³ Оне тада још нису кварене у већој мери. Око 1440 се за унчу новобрдског сребра морало дати око 24,5 грама искованог сребра (у монети аспра), што није велика разлика (унча је 27,3 грама). Али су и аспре убрзо кварене. Један грам некованог односно искованог (дукатног) злата стајао је 1438 око 8, односно 10 аспри (Ново Брдо), а 1470 већ 10,6 одн. 12,5 аспри (Босна).¹⁰⁴ Ове аспре су биле у општој употреби у Србији, као што се види из тефтера М. Лукаревића; и један трговац у Новом Брду 1411 рачуна са аспрама;¹⁰⁵ једна остава из Прокупља садржи динаре деспота Стефана и Ђурђа, дубровачке динаре и турске аспре.¹⁰⁶ Аспре су уствари вределе више од српског динара који су силно изгубили од тежине, па су аспре биле квалитетан страни сребрни новац са којим се рачунало у Србији у трговини. Ово не говори много у корист велике српске производње коване монете.

¹⁰⁰ Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 258.

¹⁰¹ В. Храбак, Валшићки гроши, Историски записи 1953, књ. IX 193.

¹⁰² Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Београд 1956, 435.

¹⁰³ Пуцић, Споменници српски, II, 57, 97, 99.

¹⁰⁴ Динић, Из Дубровачког архива, 58; Храбак, Дубровачка насеобина, 65.

¹⁰⁵ Динић, Из Дубровачког архива, 30.

¹⁰⁶ Марић, нав. дело, 433.

Динар Уроша I имао је око 2,1 грама, а толико исто и новци Драгутина, док су Милутинови достигали све до 2,37 грама тежине. Ова тежина остала је стална и на почетку владе Стефана Дечанског. Међутим, већ друга емисија монете овога владара лакша је за 16% (динари су тешки 1,8 грама), а овима су слични и динари краља Душана (око 1,57 грама). Очигледно је тежина била константна за прво пола века ковања српске монете (око 1272—1322). Али је затим новац брзо пропадао, као и у целом свету, те је око 1332 смањење износило већ око једне четвртине. Прве царске емисије теже 1,55 грама, а затим се појављују Душанови динари и са 1,15 грама, да у доба цара Уроша динари дођу на око 1 грам, што значи да су сто година после почетка ковања монете пале на једну половину првобитне тежине.¹⁰⁷ У доба распадања царства смањени су динари још за 10%. Поред тога, иако у почетку монета није смањивана, ипак је губила у вредности према иностраној монети, те је динар 1294—1335 пао за 15%.¹⁰⁸ Неке монете краља Уроша имале су пуних 99,8% сребра, док су динари деспота Ђурђа прављени од легуре која садржи око 94% сребра,¹⁰⁹ што значи да је кварење у погледу смесе било, али задуго не у битнијим размерама, него да се владарски доходак у великој мери састојао од добити на кварењу монете по њеној тежини.

По Љубићу, постоје динари деспота Стефана тешки само 0,36 грама, мада је већина ипак тешка око једнога грама или нешто мало ниже. Монете деспота Ђурђа су сличне, тешке око 1 грам, мада их много има и од око 2/3 грама. У Љубићевој класификацији врста VIII б тешка је око 0,6 грама док код 11 мерљивих примерака врсте IX просек износи 0,725 грама.¹¹⁰ Врста I динара деспота Стефана, сина Ђурђевог, има просек од само 0,39 грама, на 12 мерених примерака.¹¹¹ Ђурђеви динари које је описао Ј. Петровић редом теже мање од 1 грама, а има примерака тешких само око 0,52—0,60 грама, па један чак има само 0,23 грама,¹¹² дакле исто колико и оболито-полудинари смедеревски, који су тада тежили 0,23—0,30 грама.¹¹³ Новобрдски динари тога доба теже око 0,52—1,22 грама, свакако у просеку нешто ниже од 1 грама.¹¹⁴ Тако је српски динар између 1390—1440, односно

¹⁰⁷ Исто, 130—135.

¹⁰⁸ М. Динић, Крстати грошеви, Зборник радова Византолошког института, I, 102. Године 1294 била су 4 гроша = 3,5 млетачка матапана, а 1335 била су 4 гроша = 3 матапана.

¹⁰⁹ С. Љубић, Опис југославенских новца, стр. XXVI.

¹¹⁰ Исто, 178.

¹¹¹ Исто, 181.

¹¹² Ј. Петровић, Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике, Нумизматичар I (1934), 14.

¹¹³ Ј. Петровић, Нове врсте новца деспота Ђурђа Бранковића, Нумизматичар II (1935), 29.

¹¹⁴ Р. Марић, Из нумизматичке збирке Народног музеја, Старинар V—VI (1954—55), 354.

у периоду који се узима као доба највишег привредног успона Србије, несумњиво битно изгубио од своје тежине, мада је тежина најтежих комада остала скоро стална; новци кнеза Лазара били су тешки 0,91—1,27 грама, док су новци деспота Стефана и Бурђа били тешки око 0,36—1,72 грама, при чему је највиша цифра редак изузетак, док су тежине од 0,5—0,7 грама биле редовна појава. Природна је тенденција прометног процеса да стварност монете (тј. њену стварност у племенитом металу) претвори у привид, монету у чист симбол њеног службеног садржаја.¹¹⁵ Владари су стално искоришћавали овај процес, те је деспотов приход од ковања монете могао бити веома велик; стална настојања деспота да се смањи извоз некованог сребра и да се разне исплате врше у монети а не у некованом металу сведоче о тежњи да се приходи од монете још више повећају.

Међутим, постоји код нас мишљење да релативно слабо развијена робно-новчана привреда није захтевала ковање веће количине монете и да основна монета (динар) није много служила за унутрашњи промет, гдје је владар могао да принудним номиналним курсом од ковања монете добије велики приход (при извозу сребра или монете морало се рачунати са стварном унутрашњом вредношћу монете). „Крупни сребрни динар“ служио би 1) као средство размене у крупној међуградској трговини, 2) у трговини увозном и извозном робом и 3) за исплату државних дажбина.¹¹⁶ Ипак треба узимати у обзир да је динар у XIV веку тежио 1,5 а у XV веку 0,8 грама сребра; по И. Божићу, у доба царства се за 1 динар могло добити само око 1,2 кг пшенице,¹¹⁷ те динар можда и није био нарочито крупна монета. Свакако је ово питање важно при решавању проблема ковања монете и прихода од ковница (што зависи не само од кварења монете него и од количине исковане монете, што опет зависи од ступња развоја робно-новчане привреде) као и улоге племенитих метала у Србији уопште.

9. Улога племенитих метала у Србији

Производња Новог Брда (у коју је можда урачуната и производња неких других рудника у Србији) износила је, према наведеним подацима и прорачунима, око седам тона финога сребра у појединим годинама најинтензивније експлоатације.

Тада се сребро у Европи највише производило у немачком царству, нарочито у Аустрији и Чешкој, а позната је била и

¹¹⁵ К. Маркс, Капитал, I, Београд 1947, 86.

¹¹⁶ С. Димитријевић, Српски средњовековни бакарни новац, 'Историски часопис VIII (1958), 44.

¹¹⁷ И. Божић, Доходак царски, Београд 1956, 52. Додуше, пшеница и месо су тада имали скоро истоветну цену. По С. Новаковићу (Законик Стефана Душана, цара српског, Београд 1898, 155), перпера је вредела 6 а у житу 10 динара пре 1914. Један коњ је у XIV веку стајао око 150 динара.

производња у Угарској. Главни рудници су: планина Харц Фрајберг у Саској, Шнеберг, Гора Хутна (Чешка), област Салцбурга, Швац на реци Ину, Кремениц (Угарска). Чувени чешки рудник у Гори Хутни давао је у XV веку око 10.000 фунти сребра годишње.¹¹⁸ Рачуна се да је између 1250—1450 у Европи произведено годишње само око 27,8 тона сребра,¹¹⁹ а да је тек од средине XV века целокупна производња достигала око 44 тоне годишње крајем XV века било је у Европи око 7.000 тона сребра (најкритичније процене рачунају само са око 1.600 тона), али највећи део није био ископан у монету. Злата се у Европи производило око 3,8 тоне а из Африке је стизало још 3 тоне, те је крајем XV века у Европи било око 650 тона.¹²⁰ Српско-босанске цифре могу се укlopити у ове цифре. Вероватно је Србија давала око једне осмине европске производње сребра.

Многи наши писци производњу племенитих метала у неким нашим средњовековним државама XV века узимају као полуколонијалну експлоатацију, сличну оној која се вршила у Америци један век касније. Сребро, олово, злато, бакар, „коже, восак и сирење“¹²¹ схватани су као робе које се разликују само по вредности и масовно извозе из државе, у замену за стране производе, а да странци набављају и организују рад у рудницима исто као што организују набавку сира или воска, па чак и да странци у својим рукама скоро неконтролисано држе целу експлоатацију рудника племенитих метала у Србији.

Спољна трговина Србије заиста је имала пасиван карактер, јер су странци доминирали не само увозећи него и извозећи највеће количине робе. Дубровчани-странци владали су српско-босанском трговином исто као што су Италијани држали енглеску спољну трговину тога доба, а у доба распадања наших држава локални феудалци су заводили нелегалне и успутне царине исто као и немачки ритери XV века. Вредност српског извоза свакако је била већа од вредности увоза. Сами Дубровчани су говорили да у Србију доносе раскошан текстил и друге скупе луксузне артикле и да се то мора платити племенитим металима, јер друге сировине не могу да покрију платни биланс Србије.¹²² Зато су рачунали сребро за робу којом Србија плаћа увоз страног луксуза, а не само као артикал који Дубровчани (помоћу радне снаге, ангажоване на терену, уз набавку рударске опреме, изградњу топионица, куповину права на окна, плаћање урбуре итд.) производе у Србији ради извоза у Дубровник и Италију. Дубровчани су несумњиво користили слабу развијеност робне производње Србије и када је дошло до успона

¹¹⁸ Михалевский, нав. дело, 131.

¹¹⁹ Кулишер, Нав. дело I, 313.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Соловјев, Одабрани споменици, 234.

¹²² Исто.

трговине у XV веку, српска држава је морала да предузме мере против превласти странаца који су сада отежавали развој домаћег грађанског сталеза.¹²³

Сребро се често крај рудника прекивало у монету, у то доба је уопште сребро било доминантан метал у српској монети, те документи идентификују сирово сребро и искован новац.¹²⁴ Највише се помињу перпере, за које су неки историчари сматрали да су златан (инострани) новац;¹²⁵ уствари је то обрачунска јединица која садржи дванаест српских динара-гроша.¹²⁶ а то значи да се обично рачунало са сребрним новцем, искованим од домаћег сребра.

Знатан део рударске производње је претваран у домаћу монету. Наравно да је количина искованог новца одговарала ступњу развоја робно-новчаних односа, да је новац као прометно средство стајао у управној сразмери према збиру цена свих роба које су се налазиле на тржишту и да је повећање робног промета изискивало већу количину монете (која је тада била главни облик новца) потребне да као мера вредности игра улогу прометног средства; само постојећи робни промет захтева одређени новчани оптицај у земљи. У доба слабо развијене робне производње и врло спорог оптицаја новца могла је српска привреда да захтева релативно мале количине новца. Када је стока цара Душана изашла на тржиште, могао се десетак прихода од њене годишње продаје рачунати са 4.000 перпера (1348),¹²⁷ што је било равно 2.000 дуката (7 кг злата) или 48.000 динара од по 1,5 грама новобрдског сребра (72 кг сребра) које се претворило у новац. У XIV веку нема много података о масовном извозу сребра у иностранство,¹²⁸ али је у XV веку извоз изгледа

¹²³ Уп. К. Маркс, Капитал, III, 288—293. И Божић, Српско грађанство у Средњем веку, Настава историје у средњој школи, 1951, бр. 2, 115.

¹²⁴ У чувеној призренској тапији из средине XIV века наводи се продаја некретнина: „цена би двора тога осм литр сребра“. Ј. Шафарик, Србска исправа, Гласник СУД 25, 119.

¹²⁵ Р. Грујић, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, Историски часопис V (1954—55), 59; С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 192, 203; М. Башић, Из старе српске књижевности, Београд 1922, 313; Т. Тарановски, Историја српског права, I, 58, 61; Г. Елезовић, Турски споменици, I, 1019—1020:

¹²⁶ Божић, Доходак царски, 42.

С. Новаковић, Законски споменици, 419—420.

¹²⁸ Сребро које је краљ Урош 1311 продавао (400 литара) стајало је до 156 дубр. динара и било је свакако из Брскова. Почетком XIV века дубровачка документа сведоче да се српско сребро бродовима извозило за Венецију и често се изричито каже да је метал пореклом из Новог Врда. Тако је 1335 једна пошиљка (14.4.2 литре) стајала 200 динара (Div. Сапс. 12,30), друга (12.11.10 литара) по 204 динара (Исто, 107), трећа (око 5.2.0) по 538 динара пошто је садржавала злата (Исто, 43); 58.4.0 литара, извезених за Венецију 1327, стајало је по 160 динара (Div. Сапс. 8,145). На галији капетана Николе Рајмунди страдало је у бродолому код Задра 1392 око 610 литара сребра (Div. Сапс. 30,175').

био масован. Производња сребра је снажно утицала на економски развој Србије, али је вероватно много брже расла него што се развијала робна привреда уопште; а масован извоз племенитих метала не говори у прилог томе да је робни промет у земљи могао да апсорбује већу количину произведеног сребра.

Заиста, новац у Србији ни у XV веку није још могао развити своје основне функције, и поред убрзаног привредног развоја код нас. Као меру вредности спутавале су га регалне и монополистичке одредбе државе у корист владара и неких манастира у трговини, неизношење највећег дела производа на тржиште, добављање и губљење пљачком и отимачином великих количина разне робе; мало је очувано података о ценама у нашем Средњем веку.¹²⁹ Ни као прометно средство није новац био развијен, јер основне количине евентуалне робе нису уопште излазиле на тржиште, а знатан њен део су феудалци узимали без икакве новчане накнаде. Релативна развијеност функције новца као блага у извесној мери говори о слабо развијеној привреди (мада се из чињенице о великим благима не смеју извлачити шематски закључци о нерентабилности улагања блага у промет који би био слаб, него се може говорити и о развијености привреде која зато дозвољава стварање великих блага). Познате су цифре о благу многобројних великаша, а нарочито је драгоцен попис блага деспота Ђурђа.¹³⁰ Он је 1441 у Дубровнику оставио своје и државно благо које је садржавало 50.000 дуката (= 175 кг злата), 112,66 кг гламског сребра (= 84,55 кг сребра и 28,185 кг злата), 973,15 кг сребра, 114,23 кг сребра у посућу, један милион аспри (тежине 1.147,75 кг, или 27.777 дуката ако је курс 36 аспри за дукат). Ово је укупно у злату 203,2 кг, у сребру 2.319,7 кг, укупно племенитих метала око 2,523 тоне у вредности од око 160.000 дуката (по цени од 25 дуката за 1 кг ово је адекватно 6,4 тоне сребра); ако се ово упореди са турским данком који је износио око 50.000 дуката годишње, очигледно ни ово благо није у Србији пре њеног првог пада могло бити нарочито велико; оно потиче од најразноврснијих прихода а садржи најмање 1.170 кг сребра из српских рудника.

Развоју новца као платежног средства јако је сметало постојање многобројних плаћања за неробне услуге: дарови и поклони цркви, огроман данак султану од 40—50.000 дуката (175 кг злата годишње, односно око 1,75 тоне сребра),¹³¹ откупи, разни намети који су настали у доба одбране од Турака итд. Познато

¹²⁹ М. Пурковић, О ценама у средњовековним српским земљама, Народна старина 32,260. За новац је у XIV веку продавао и доста некретнина. Тарановски, нав. дело, III—IV, 32—37, 105—110.

¹³⁰ Пуцић, нав. дело 96—98. Многи су племићи доносили свој новац у Дубровник и добијали интерес од 5% (Исто, 69, 71, 81, 83, 91, 94). Познато је да се није правила велика разлика између новца и некованог метала. У благу херцега Стјепана биле су и две купе злата „које су сковане у нашој чеки од дуката пренесених минутога годишта“ (Исто, 92).

¹³¹ Жиречек—Радонић, нав. дело, 432.

је да су неки страни трговци у Србији давали новац на зајам са интересом од пуних 100⁰/₀, што сведочи о релативно ниском развоју новчане привреде.¹³² (у доба Карла Великог важило је за лихварство ако неко узме 100⁰/₀, али је на Западу 1344 било случајева да су грађани узимали и по 216,7⁰/₀¹³³ те се висинама процента не сме придодавати сувише велики значај).

У Душановом законнику се наводе разне новчане казне све до висине од 1.000 перпера односно 18 кт сребра,¹³⁴ што се код нас узима као индиција и илустрација за развој привреде у Србији.¹³⁵ У повељама из почетка XIV века (грачаничка, св. Ђорђа скопског, светостефанска) има плаћања казни од 2—18 динара, што не може никако бити декларативно или мера застрашивања.¹³⁶ У доба деспотовине је дошло до убрзаног привредног развоја и до наглог пораста рударске производње; Константин Философ говори о злату и сребру као „најважнијем“ и да српски рудници племенитих метала све више производе, мада се из окана непрестано метал вади; говорећи о Ресави, писац износи да је овде деспот ризницу положио, да је иконе украсио бисером и златом, да је и сасуде украсио бисером и златом, а да је светогорским манастирима даровао златних ствари; деспот је ишао да дели милостињу, а слуга је за њим носио злато и сребро; Ново Брдо је за писца „град заиста сребрни и златни“.¹³⁷ Помена о злату и сребру је у биографији деспота Стефана много више него у сличним ранијим делима. Све је ово доносило брже развијање основних функција новца: све више је роба на тржишту имало своје цене (макар оне биле изражене и у обрачунском новцу, чак и у старим реликтима као у комадима платна); и откупи робља могу се рачунати као цене новоуведене робе — робља. Многе нове сировине ушле су у трговачки промет, исто као и веће количине хране за градове, или као замена за страни текстил (овом су храном могли бити плаћани рудари); разни државни намети су сада плаћани у новцу или се стари новчани намет попео на двоструку висину; најамнички војници су примали новац за своју „радну снагу“ а готовином су плаћани и разни службеници, мајстори, рудари, организатори караванског саобраћаја итд. Појавиле су се и менице у међународном плаћању. Новчани намет на сељаке изно-

¹³² Божић, Дубровник и Турска, 72. Детаљни подаци о каматама које су плаћане на Балкану XVI—XVIII века, на другом месту.

¹³³ Маркс, Капитал, III, 552.

¹³⁴ Детаљније о томе Тарановски, нав. дело, III, 47—48.

¹³⁵ Божић, Доходак царски, 42.

¹³⁶ Ипак у бањској повељи казна за оне који не окопају виноград никако није новчани еквивалент за радну ренту коју сељак дугује, пошто износи вредност једног вола („да му се вол упаде“), мада је во често и обрачунска јединица уместо монете.

¹³⁷ В. Јагић, Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског, Гласник СУД 41 (1875), 251, 289, — 309, 311.

сио је код нас у XV веку око један златни дукат на кућу,¹³⁸ што је било последица не само турске навале и потребе за српском одбраном него и развијеније привреде. Па опет се настављало са извозом племенитих метала, очигледно зато што толике нове количине новца нису биле потребне унутрашњем тржишту, иако су сада неробна плаћања апсорбовале велике количине метала (на пример куповање страних дуката ради исплате турског данка).¹³⁹ По раније наведеним речима Дубровчана о томе како Србија мора да извози метале јер све више увози најскупоценију западну робу, јасно је да је велики део српскога сребра играо улогу светскога новца, служећи као средство плаћања у међународној трговини. Велики део произведеног сребра ишао је ван земље, пошто ступањ развоја робно-новчаних односа у привреди није захтевао улазак овог новца у унутрашњи оптицај (можда је томе допринијела и нешто повећана брзина оптицаја новца у доба рентабилније привреде).¹⁴⁰

О начину рударске производње познато нам је релативно врло много; тефтер М. Лукаревића наводи стотине пословних пријатеља, а уз многа имена стављено је и занимање односно надимак настао од занимања. Највише је, наравно, рудара, рупника (у италијанском тексту названи „фоксер“), којих има преко стотину (110); плакаоничара има много мање (16), а слично и ватрука (13), мада се више пута каже да је то иста врста занимања; још је мање хутмана (9) и трајбара (5) док је забележен само један урбарар. Поред ових, наведено је још више стотине имена без ознаке посла којим се баве, али и наведене бројке

¹³⁸ Божић, Доходак царски 55, 59, 60, 61, 73, 74, 76.

¹³⁹ И. Божић, који је у нашој науци изнео и доказао привредни успон Србије баш у доба после Косова, сматра да је у Србији XIV—XV века ковано толико новца да је он могао задовољити не само потребе унутрашњег оптицаја него је могао показивати и тенденцију да се учврсти кас монета спољнотрговинског промета. Божић, Доходак царски, 41, Уп. Маркс, Капитал, I, 104 (наводи се један енглески економиста XVIII века који износи да „вишак злата изнад безуветних потреба унутрашњег промета мртва је залиха и не доноси добитка земљи која га има; само што се у вањској трговини извози и опет увози“). Можда ипак у Србији развој новчаних функција не мора ићи од унутрашње употребе ка спољној, него новац може служити као светски новац и поред веома слабог унутрашњег оптицаја.

¹⁴⁰ Интересантан је случај једног човека који је око 1467 продан Турцима и после дугих перипетија спасао се побегавши у Русију. Јиречек—Радонић, нав. дело, I, 428—429. Радоје Вождаревић из Млина код Дубровника одмамљен је у Херцеговину где су га власи Угарци и Вобани продали у робље за осам дуката; два Добрановића су га препродала Хадару Јелинићу Дробњаку за двадесет дуката. Овај роба одведе у Никоњ—Пазар и препрода за тридесет дуката Турчину Хамзи. Овај роба одведе у Скопље и прода Курту из Пловдива, који у своме месту роба препрода неком Али-баши. Нови власник пође са Радојем у близину Цариграда и прода га терзији Алији. Терзија роба поведе у Цариград и препрода опет неком Хамзи. Најзад се Радоју све то досадило те је побегавши »per Vlachim et Russiam et pervenit ad partes Hungariae« и преко Сења се вратио у домовину. ДАД, Ламентна де форис 39, 215.

пружају извесну претставу о структури рударског насеља; они су држали у својим рукама рударску производњу. Али су странци, домаћи феудалци и домаћи трговци као и владар играли значајну улогу у присвајању ископане руде. Свако окно се делило на 64 удела, чији су власници (варкови) веома често били Дубровчани;¹⁴¹ били су дужни да финансирају набавку опреме и плаћају рупнике. Од ископане руде давали су владару десетак, а онда су, према броју удела, делили руду међу собом. Понекад су своје уделе давали у закуп, при чему су имали право првокупа руде. Закупци и власници су у XV веку били сасвим прешли на узимање рупника на акорд и у експлоатацију рудника увели су радну снагу која није имала никакве добити од количине ископане руде.¹⁴² Често су рудари исплаћивани у сировом сребру, а страни трговци су рударима за сребро продавали намирнице,¹⁴³ вероватно добијено од околних феудалаца у замену за увозну робу. Руда се продавала топионичарима-ватруцима који су производили сирови метал од кога је држава убирала десетину. Ватруци су слободно продавали своје сребро. Једном су се (1446 у Зајачи) жалили трговци да топионичари њима продају сребро, али да неки цариник хоће да све сребро приграби у своје руке.¹⁴⁴ Ватруци су дакле иначе слободно располагали металом, мада је било и ограничења: „Јоште хоћемо да сва сребра која доходе у нашу комору и која се налазе у наших мистих на продају, да се имају дати њему за готове дукате пошто их он могао буде куповати“,¹⁴⁵ одредио је 1449 босански краљ у корист једног свог ортака. У тефтеру Лукаревића већина рупника записана је са вересијом од око пола дуката, док ватруци имају већа дуговања, у доба када је „комад“ чоје стајао 25 дуката а мјесечна кирија за групу Дубровчана и њихове коње у Новом Брду износила скоро два дуката.¹⁴⁶ Дубровчани су морали имати већег утицаја на топионичаре и откуп метала од њих, и свакако су учествовали и у организацији производње метала у Србији па их односили по сниженој цени, не ослањајући се само на добит од разлике у вредности ископане руде и трошкова њене производње; како су код нас наднице морале бити ниже него у другим европским рудницима, то је цена могла бити нижа од светске, што је трговцима обезбеђивало још и ванредне добитке, приликом извоза метала у јужну Италију

¹⁴¹ Ковачевић, Нав, дело, 123.

М. Беговић, Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима, Ист. часопис III (1951—52), 76—80.

¹⁴³ Зборник К. Жиречека, 257.

¹⁴⁴ Исто, 264.

¹⁴⁶ И. Кукуљевић Сакцински, Нјеколико тиском неизданих србских, босанских и дубровачких листинах, Архив заповј. југославенску VIII (1865) 195.

¹⁴⁰ Динић, Из Дубровачког архива, 56.

и Венецију. Али како се ипак вредност метала одређивала количином рада уложеном у свету у производњи сребра (не узимајући у обзир ванредне добитке), при релативно сталној стопи трговачке добити Дубровчана на Балкану тога доба, ипак се не може говорити о сувише великим профитима јер је светска цена била стална и одређена доминантном западном производњом, а постојала је и дубровачка трговина која се бавила другом робом, не само сребром; и други саобраћај и ратне невоље су нешто смањивали зараде. Зато се не може говорити о полуколонијалној експлоатацији српских рудника. Држава је задржавала сигурно петину метала, а ако је и од тога нешто ишло ван земље, само је размјенивано за увезену робу. У свему томе од битне је важности постојање богатих рудника који су омогућили да се, уз улагање велике количине друштвено потребног радног времена (издржавање трговаца, цене увозне робе, наднице рударима, топионичарски рад, транспорт метала, владареви чиновници итд.) одржава висока продукција сребра. Одговарајућа средства, у условима средњовековне доминантне природне приреде, употребљене на подизање бедема и зидина у некој земљи без природних богатстава, не би давала племените метале, а и у другој производњи не би давала значајније вредности. Сребрне и златне шипке, произведене у Србији, снажно су убрзале економски развој земље али су у извесној мери и надокнађивале велику заосталост земље на свим другим пољима производње.

Србија је тако могла да плаћену и неплаћену радну снагу итд. претвори у племените метале, у злато и сребро (на које се тада гледало као на материјалне претставнике материјалног богатства, концентрате људског рада и богатства) и да тако постигну изванредну „продуктивност“ радне снаге у феудализму у коме су деловала ова тада код нас усамљена полукапиталистичка предузећа. Вредности створене на овај начин размењиване су за скупу инострану робу, произведену начином италијанских и других западних мајстора и радника. Српски племенити метали били су међународно средство плаћања као непосредан производ и роба, а не као претворени облик робе (као код земаља које нису имале рудних богатстава него су производе свога рада, на пример текстил, тек разменом претварале у злато), па се и поред деловања рударске производње и нараслог градско-рударског живота у земљи могла задржавати слабо развијена и врло примитивна робна производња, односно могло се дешавати да се у земљи новац у неку руку и не види, а да се сваки лакат баснословно скупог млетачког скрлега плаћа новцем односно златом и сребром, јер се у Србији племенити метали нису у целини претварали у новац, пошто то општи привредни ниво није захтевао (велики вишкови метала одлазили су и за финансирање независности државе).

Тако је релативно неразвијена земља својом високом производњом племенитих метала могла надокнађивати и слабост економског развоја и тешкоће војно-географског положаја; висока производња Новог Брда стварно је омогућила Србији да постоји, делује и одржава материјални ниво своје владајуће класе далеко изнад нивоа који би иначе одредила општа развијеност робно-новчане привреде у Србији.